روش‌شناسی تفاسیر آیات الاحکام: مقایسهٔ چهار اثر برجسته

مصطفی بروجردی[1]

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۳/۱ ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۶/۱۶)

چکیده

در ایام اخیر گلچین روزگار از بوستان پر بار و برگ دانش و فضیلت گلی دیگر را چید و دوستداران علم و اندیشه را به سوگ نشاند. استاد وارسته مرحوم دکتر علیرضا فیض که علاوه بر بهره‌گیری از محضر بزرگترین استادان فقه و اصول و حکمت و ادب بیش از شش دهه از عمر خود را به تدریس و تربیت دانشجویان صرف کرده بود، در پی بیماری طولانی درگذشت. هرچند آثار ارجمند به‌جا مانده از آن دانشی مرد برای نسل‌های آینده قابل بهره‌برداری است، اما بی‌تردید جای او در میان استادان ورزیده و ارزندهٔ دانشگاه خالی است. این مقاله، در روش‌شناسی ۴ تفسیر از تفاسیر آیات الاحکام یعنی: کنز العرفان، زبده لبیان، احکام القرآن جصاص و احکام القرآن ابن العربی به پاس بزرگداشت این عزیز سفرکرده نگارش شده و در یک معرفی مقایسه‌ای به مزایای و کاستیهای هرکدام از این تفاسیر اشاره شده است. قابل ذکر است که دانش تفسیر آیات الاحکام به عنوان یکی از دانش‌های بین رشته‌ای میان تفسیر و فقه از دیرباز مورد توجه عالمان اسلامی بوده و آثار مهمی در این زمینه نگاشته شده است.

کلید واژه‌ها: *آیات الاحکام، کنزالعرفان، زبده البیان، احکام القرآن، فقه، تفسیر.*

---

۱. استادیار دانشکده روابط بین‌الملل؛ Mostafa.Boroujerdi@gmail.com

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

مقدمه

دانش تفسیر آیات الاحکام یکی از علوم ارزشمند اسلامی است که از سویی با علم تفسیر ارتباط داشته و از سوی دیگر مرتبط با دانش فقه است. بسیاری از احکامی که در فقه مورد بررسی قرار گرفته ریشه در آیات قرآنی دارد. قرآن کریم نخستین و مهمترین منبع احکام عملی مسلمانان بوده و از این رو همواره دانشمندان اسلامی با دقت خاصی به کنکاش در این کتاب بی‌نظیر مشغول بوده‌اند. صدها آیه از آیات کتاب الله العظیم در زمینهء دستورات عملی است. احکامی که جنبه‌های مختلف عبادی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی دارد، در قالب آیات دلنشین قرآنی با بیانی بی‌نظیر ذکر شده‌اند.

در تاریخ دانش‌های اسلامی، ما با گونه‌ای از کتاب‌های تفسیری ـ فقهی روبرو هستیم که به تفسیر آیات فقهی پرداخته و با تأملی بیش از تأمل در سایر آیات می‌کوشند احکام و فروع فقهی را از آنها استنباط کنند. ابن ندیم در الفهرست، ابن خیر در الفهرسة، سزگین در تاریخ التراث العربی و نیز علامهء فقید شیخ آقابزرگ تهرانی در کتاب ارزشمند الذریعه نام تعدادی از این کتاب‌ها را ثبت نموده‌اند. برخی از این آثار عبارتند از:

۱. ابونصر محمد بن السائب کلبی کوفی، متوفی ۱۴۶، کتاب احکام القرآن به روایت ابن عباس. ظاهراً این کتاب قدیمی‌ترین کتابی است که در این زمینه نگاشته شده است.

۲. قطب الدین راوندی، فقه القرآن.

۳. فاضل مقداد سیوری، متوفی ۸۲۶ ، کنزالعرفان فی فقه القرآن.

۴. ابراهیم بن حسین وراق، معدن العرفان فی فقه مجمع البیان لعلوم القرآن.

۵. کمال الدین حسن استرابادی، معارج المسئول و مدارج المأمول.

۶. جمال الدین احمد بن متوج بحرانی، منهاج الهدایة فی تفسیر آیات الاحکام الخمسمأة.

۷. فخر الدین احمد بن متوج بحرانی، النهایة فی تفسیر الخمسمأة آیة.

۸. ناصرالدین بن المتوج البحرانی، آیات الاحکام.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

۹. شرف‌الدین علی شیفکی، آیات الاحکام.

۱۰. احمد بن محمد اردبیلی، متوفی ۹۹۳، زبده البیان فی براهین احکام القرآن.

۱۱. بهاء الدین العاملی، مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین.

۱۲. میرزا محمد استرابادی، آیات الاحکام.

۱۳. جواد کاظمی، مسالک الافهام الی آیات الاحکام.

۱۴. احمد جزایری، قلائد الدرر فی بیان آیات الاحکام بالاثر.

۱۵. سید محمد حیدر عاملی، اساس سلطان المؤمنین باقتباس علوم الدین.

۱۶. ابوالفتح شریفی، تفسیر شاهی.

۱۷. ابوبکر جصاص رازی، احکام القرآن.

۱۸. ابن العربی، احکام القرآن.

۱۹. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن.

۲۰. شهابی، محمود، (معاصر) ادوار فقه، ج۲، آیات الاحکام

۲۱. ملکی میانجی، محمد باقر(معاصر) بدایع الکلام فی تفسیر آیات الاحکام

در این مقاله برآنیم تا به بررسی چهار کتاب از مهم‌ترین کتب آیات الاحکام بپردازیم. در این بررسی نخست به معرفی نویسنده و آثار علمی او می‌نشینیم، سپس کتاب مورد نظر را معرفی نموده، سبک و روش آن را توضیح داده، آنگاه به بیان مزایا و کاستی‌های اثر می‌پردازیم. در پایان نیز با ارائهء جمع بندی و نتیجه‌گیری، پیشنهاد عملی خود را در ارتباط با تعیین متن درسی آیات الاحکام جهت حوزه‌های علمیه و مراکز علمی دانشگاهی مرتبط با علوم قرآنی، مطرح می‌کنیم.

۱ـ محقق اردبیلی و زبده البیان

۱ـ۱. معرفی نویسنده

احمد بن محمد مشهور به محقق اردبیلی یا مقدس اردبیلی، یکی از دانشمندان معروف

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

عصر صفوی است. این عالم بزرگ شیعی علاوه بر مقامات معنوی، زهد و ورع شدید، پژوهشگری برجسته و محققی ارجمند است. تمامی کسانی که در زمینهٔ شرح حال علمای قرن دهم کتابی نگاشته‌اند، از او به بزرگی یاد نموده و او را ستوده‌اند. او علوم عقلی و نقلی زمان خود را نزد برخی از شاگردان شهید ثانی فرا گرفت و سپس به تعلیم و تدریس و تألیف اشتغال یافت. برخی از دانشمندان بنام، مانند صاحب معالم و صاحب مدارک، از جمله شاگردان وی بشمار می‌روند. مقدس اردبیلی در ماه صفر سال نهصد و نود و سه هجری قمری در نجف اشرف وفات یافت و در کنار تربت پاک علوی به خاک سپرده شد. (سبحانی، ۵۷/۱۰)

۱ـ۲. آثار علمی

از این دانشمند کتاب‌های زیادی بجا مانده که در اینجا به مهمترین آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. زبده البیان: در بارهٔ این کتاب در ادامهٔ گفتار توضیحاتی مطرح خواهد شد.

۲. مجمع الفائده و البرهان: این کتاب فقهی استدلالی شرح ارشاد الاذهان علامه حلی است. تأثیر این اثر تا امروز در میان آثار برجستهٔ فقهای نامدار شیعی دیده شده و یکی از منابع موسوعه‌های فقهی همچون جواهر الکلام، مستمسک العروة الوثقی و... بوده است. متأسفانه دورهٔ کامل آن در حال حاضر موجود نیست. آنچه تا کنون بدست آمده از ابتدای عبادات تا آخر متاجر و از صید و ذباحه تا آخر کتاب است.

۳. کتابی پیرامون اثبات واجب الوجود.

۴. کتابی پیرامون اصول دین.

۵. استیناس المعنویه در علم کلام.

۶. حاشیه بر شرح تجرید قوشجی.

۷. حاشیه بر مختصر الاصول عضدی.

۸. حدیقه الشیعه.

۹. رسالهٔ خراجیه.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

۱۰. اثبات الامامه.

۱۱. زبده الشیعه.

۱۲. النص الجلی.

۱ـ۳. معرفی کتاب زبده البیان

این اثر یکی از مهم‌ترین آثار بجا مانده از محقق اردبیلی است. دانشمندان شیعی همواره با دیدهء احترام به این کتاب نگریسته و برخی از آنان تعلیقات و شروحی را بر آن نگاشته‌اند. فیض کاشانی، سیدنعمت‌الله جزایری، سید ابراهیم بن میرمحمد معصومی قزوینی، مولی اسماعیل خاجویی، سیدامیر فضل‌الله استرآبادی، مولی محمد بن عبدالفتاح تنکابنی، از جمله کسانی هستند که بر این کتاب حاشیه و تعلیقه نگاشته‌اند. این کتاب به فارسی نیز ترجمه شده است. همچنین شرحی بر این کتاب به نام مفاتیح الاحکام وجود دارد. از این کتاب، نسخی چند در دست است: چاپ سنگی که در سال ۱۳۶۸ هجری قمری منتشر شده و ظاهراً بسیار مغلوط است. چند نسخه خطی که در کتابخانه‌های عمومی یا شخصی ایران وجود دارد. نسخه‌ای که با نسخ فوق مقابله شده و توسط آقای محمدباقر بهبودی از سوی مؤسسهء انتشارات مرتضوی چاپ و منشتر شده است.

مصنف در این کتاب به بررسی آیات فقهی قرآنی می‌پردازد. او می‌گوید آنچه در این کتاب مقصود است، احکامی است که می‌توان از آیات کریمه استفاده نمود، نه تمامی احکام. (اردبیلی، ۲۰)

سبک اردبیلی در این کتاب چنین است که آیات احکام را بر حسب ابواب فقهی مرتب نموده و از باب طهارت آغاز می‌کند. آنگاه آیه یا آیاتی را که در زمینهء ابواب مختلف فقهی وجود دارد مطرح نموده و به بحث پیرامون احکام فقهی مستنبط از آن می‌پردازد.

او در آغاز کتاب خود به عنوان مقدمه، فائده‌ای را پیرامون تفسیر قرآن نقل نموده و به بحث مختصری در بارهء تفسیر به رأی می‌پردازد. آنگاه به عنوان تیمن و تبرک به تفسیر سوره فاتحة الکتاب پرداخته و به اجمال، به احکامی که از این آیات می‌توان استفاده نمود،

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

اشاره می‌کند. برخی از این احکام عبارتند از: راجح بودن ذکر بسمله هنگام طهارت، راجح بودن ذکر الحمد لله رب العالمین هنگام انجام هرکاری، رجحان طلب خیر از خداوند و بلکه استحباب آن به نحو مطلق.

سپس اردبیلی به تحقیق پیرامون ایمان از دیدگاه شرع پرداخته، و می‌گوید از آنجا که امور زیادی متوقف بر شناخت ایمان است، باید آن را تحقیق نمود. در این تحقیق، وی به دیدگاه معتزله، جمهور محدثین و شیعه در این زمینه اشاره کرده و نظریهٔ حق را نظر ائمهٔ شیعه(ع) می‌داند.

۱ـ۳ـ۱. مزایای زبده البیان

۱. استقصای آیات الاحکام: اردبیلی می‌کوشد تمام آیاتی را که به نحوی با احکام فقهی ارتباط دارند، مطرح می‌سازد. او حتی تا آنجا پیش می‌رود که برخی از آیاتی را که دیگران مطرح ساخته و خواسته‌اند حکمی را از آن استفاده کنند، ولی آن حکم از آن آیه استفاده نمی‌شده است، نقل نموده و ضعف استدلال یا خفای آن را اعلام می‌کند. (نک : اردبیلی، ۴۵۸، ۴۶۱، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۸۰، ۸۱).

۲. نقادی بودن: از دیگر ویژگی‌های این کتاب، جنبهٔ انتقادی بودن آن است. اردبیلی با بیطرفی تمام، که شایستهء دانشمندی چون اوست، می‌کوشد آراء مختلف را در هر زمینه مطرح کرده، سپس در بعضی موارد به توضیح آن بپردازد. آنگاه در صورتی که رأی و نظر از دیدگاه او نادرست است به رد آن می‌پردازد. نکتهء جالب توجه در این ردّ و انتقاد این است که وی هیچگاه از حدود ادب علمی خارج نشده، و صرفاً به رد نظریه آن‌هم با عباراتی متین و مؤدبانه مشغول می‌شود.

۳. توجه به آرای فقهای اهل سنت از دیگر ویژگی‌های این کتاب است. در مواردی که میان نظریهء آنان و دانشمندان شیعی اختلافی وجود دارد، این آراء نقل می‌شود.

۴. توجه به آرای فقهای شیعه: اردبیلی هنگام بحث از آیات الاحکام به آرای فقهای شیعه،

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

بویژه شیخ طوسی، ابن ادریس، علامه حلی و فخر المحققین توجـه داشـته و در جـای جـای مباحث فقهی خود، آرای آنان را نقل نموده و در برخی از موارد نیز به نقد این آرا می‌پردازد.

۵. بحث پیرامون مسائل کلامی: در برخی از آیات که مباحثی کلامـی وجـود دارد، بـه مناسبت، مسائل کلامی مورد توجه قرار گرفته و آرای متکلمین اشعری، معتزلی و شیعی نقد و بررسی می‌گردد.

۶. قلم شیوا و رسا: این مزیت که کتاب با قلمی روان تحریـر شـده، از ایجـاز مخـلّ و اطناب مملّ در آن دوری شده نیز از دیگر ویژگی‌های این کتاب است.

۱ـ۳ـ۲. کاستی‌های زبده البیان

۱. محدود کردن دایرهٔ نقد و بررسی: اردبیلی از میان همهٔ کتاب‌هـا، بـه تفـسیر مجمـع البیان اثر طبرسی، انوار التنزیل اثر قاضی بیضاوی و کشاف نگاشتهٔ زمخشری توجه خاصی دارد[۱]. از این سه که بگذریم او فقط در چند مورد به تفسیر مفاتیح الغیب فخر رازی، و نیـز کنز العرفان فاضل مقداد اشاره می‌کند. دایرهء نقد او به این کتاب‌ها محـدود شـده و سـایر کتب آیات الاحکام مانند احکام القرآن جصاص، احکام القرآن ابن عربی، الجـامع لاحکـام القرآن قرطبی و... را دربرنمی‌گیرد. چه بسا اگر او به این کتاب‌ها توجه می‌نمود، بـه ده‌هـا مورد قابل انتقاد بر می‌خورد و امروزه دانش تفسیر آیات الاحکام زنده‌تر و پویاتر می‌نمود.

۲. تأثیرپذیری شدید از مجمع البیان: اردبیلی در تألیف زبده البیان، به شـدت متـأثر از طبرسی است. او به آراء طبرسی و آنچه در تفسیر مجمع البیـان آمـده بـا دیـدهء تحـسین می‌نگرد و کمتر در صدد تحقیق پیرامون صحت یافته‌های مجمع البیان است. چنـین حـسن ظنی در مقام تحقیق، دور از شیوه و روش علمی است.

۳. عدم اشاره به فروع مختلف فقهی: بسیاری از احکامی که از آیـات فقهـی اسـتنباط می‌شوند دارای فروع بوده و می‌توان آن‌ها را مورد بحث قرار داد. اما اردبیلی عموماً به این

---

۱. برای نمونه در بررسی حدود ۳۰۰ صفحه از کتاب ۵۱ بار از مجمع البیـان، ۲۳ بـار از انـوار التنزیـل و ۴۹ بـار از کشاف نقل قول شده است.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

فروع نپرداخته و آن‌ها را به کتب مفصل فقهی ارجاع می‌دهد.

۲ـ فاضل مقداد و کنزالعرفان فی فقه القرآن

۲ـ۱. معرفی نویسنده

جمال الدین ابی عبدالله المقداد بن عبدالله سیوری معروف به فاضل سیوری و فاضل مقداد یکی از دانشمندان بزرگ شیعی است که در دو علم فقه و کلام، شهرت بسزایی دارد. در مورد حیات این عالم نامور بیش از این چیزی نمی‌دانیم که از قبیلهٔ بنی‌اسد و مردم سیور ـ قریه‌ای در نزدیکی شهر حلّهٔ عراق ـ بوده، از شهید اول در زمینهء علمی استفاده کرده و در نجف اشرف سکونت گزیده است. او در سال ۸۲۶ هجری قمری در همین شهر به ملکوت اعلی پیوسته است. (سبحانی، ۲۸۴/۹)

اما علیرغم عدم شناسایی کامل زندگی شخصی، کتب و رساله‌های او همواره مورد توجه فضلا و دوستداران معارف بلند اسلامی بوده است. او در سایهٔ نبوغ سرشار خود توانست آثاری بجا گذارد که پس از قرن‌ها همچنان مورد استفاده قرار گیرد.

۲ـ۲. آثار

مصنفات و تألیفات این عالم بزرگ عبارتند از:

۱. نضد القواعد الفقهیة. این کتاب تنظیمی نوین از کتاب القواعد و الفوائد شهید اول است.

۲. المسائل المقدادیة. این کتاب مجموعه پرسش‌ها و پاسخ‌هایی است که میان او و شهید در مورد مسائل اختلافی رد و بدل شده است.

۳. آداب الحج

۴. الاربعون حدیثاً

۵. الادعیة الثلاثون

۶. ارشادالطالبین الی نهج المسترشدین

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

۷. شرح الفیة شهید

۸. الانوار الجلالیة

۹. تجوید البراعة

۱۰. الجامع للفوائد

۱۱. التنقیح الرائع

۱۲. اللوامع الالهیة

۱۳. النافع یوم الحشر فی شرح الباب الحادیعشر

۱۴. نهج السداد

۱۵. شرح مبادی الاصول

۱۶. تفسیر مغمضات القرآن

۱۷. کنزالعرفان فی فقه القرآن

۲ـ۳. بررسی کتاب کنزالعرفان

این کتاب یکی از مشهورترین کتب تفسیر آیات الاحکام توسط دانشمندان شیعه، و نیز یکی از معروفترین آثار فاضل مقداد است. برخی از نویسندگان شهرت این کتاب را در علم آیات الاحکام، با شهرت تفسیر مجمع البیان همانند دانسته‌اند.

سبک نگارش این کتاب چنان است که آیات قرآن را موضوع‌بندی نموده و ملاک این تقسیم موضوعی، ابواب مشهور فقه است. بر این اساس به ترتیب کتب و ابواب فقهی، به تفسیر آیات فقهی قرآن کریم می‌پردازد.

فاضل مقداد کتاب خود را با دیباچه و مقدمه‌ای آغاز نموده است. در این دیباچه ضمن بیان اهمیت قرآن کریم و اشاره به ارزش علم احکام شرعی و مسائل فقهی که شاخه‌ای از درخت قرآن است، و نیز تذکر این نکته که آیات قرآن کریم مرجع بسیاری از احکام فقهی است، می‌گوید: دانشمندان همواره به بحث پیرامون این آیات پرداخته‌اند. اما من به کتابی که در تنقیح این آیات کافی و وافی به مقصود باشد و همهٔ آنچه را که جستجوگر نیازمند

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

آن است داشته باشد، برنخوردم. بلکه کتب تفسیر آیات الاحکام یا بسیار طولانی بوده و مشحون از ذکر گفته‌ها و اخبار است و یا بسیار خلاصه و موجز نوشته شده. از این رو برآن شدم کتابی در این زمینه تألیف کنم که مشتمل بر فوائدی باشد که اکثر تفاسیر از آنها بیگانه‌اند. و علاوه بر این فروع فقهی‌ای را که مقتضای نصوص آیات یا ظواهر آن است بیاورم. (نک: فاضل مقداد، مقدمه)

آنگاه در مقدمهٔ کتاب خود به ذکر چند فایده می‌پردازد: از جمله، معنی نص، ظاهر و مجمل که در فایدهٔ نخست بیان شده، بیان لفظ مطلق و مقید، خاص و عام، که در فایدهٔ دوم ذکر گردیده و بالاخره در فایدهٔ سوم به بحث پیرامون این نکتهٔ مشهور می‌پردازد که آیات احکام در قرآن کریم پانصد آیه است. او در توضیح این سخن می‌گوید این رقم با احتساب آیات تکراری است وگرنه تعداد آیات فقهی کمتر از این است. بنابراین اگر کسی در این کتاب مطالعه می‌کند گمان نبرد که ما ذکر برخی از آیات را فراموش کرده‌ایم!

آنگاه نکتهٔ دیگری مطرح نموده و آن اینکه از معصومین(ع) روایت شده که قرآن بر چهار قسم است: یک چهارم آن در بارهٔ ما، یک چهارم دیگر در مورد دشمنان ما، یک چهارم پیرامون فرائض و احکام و بالاخره یک چهارم در مورد قصص و امثال. اکنون اگر بپذیریم که تعداد آیه‌های قرآن ۶۲۳۶ است، بنابر این باید آیات احکام بیشتر از پانصد آیه باشد. در پاسخ به این شبهه فاضل مقداد می‌گوید: اولاً مراد از «ربع» معنی حقیقی آن نیست. بلکه مراد یک قسمت از چهار قسمت است. و ثانیاً فرائض و احکام اعم از فقهی و اصولی است. در حالی که این تعداد، فقط آیات فقهی است. بنابراین ممکن است بقیهٔ آیات در زمینهٔ مسائل اصولی باشد. (همانجا)

بعد از ذکر مقدمه او به بررسی آیات احکام می‌پردازد. روش وی بدین‌گونه است که نخست آیهٔ مورد نظر را ذکر نموده، آنگاه طی چند مسئله به بیان احکام فقهی مستفاد از آن می‌پردازد. او ضمن تفسیر این آیات، به شبهات و اشکالاتی که مخالفین به عقیدهٔ شیعه دارند، بصورتی محکم و مستدل پاسخ می‌دهد. در پایان برخی از مسائل، به ذکر فروعی که از آیه می‌توان

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

استفاده نمود، و یا به بحث فقهی مورد نظر مربوط است، می‌پردازد. او به آرای دانشمندان اهـل سنت توجه دارد. همچنین به مناسبت، بحث‌های ادبی جالبی را مطرح می‌کند.

دقت بسیار زیاد و تأمل او در احکام مستفاد از آیات، بسیار چشمگیر است. برای نمونه وقتی آیهٔ ۴۲ سورهٔ نساء را مطرح نموده و به تفسیر آن می‌پردازد، یادآور می‌شود که از این آیه احکام زیادی استفاده می‌شود. آنگاه او به بیان این احکام پرداخته و ۳۰ حکم شـرعی از این آیه استفاده می‌کند. گرچه استفادهٔ برخی از این احکام از آیهٔ مذکور خـالی از تأمـل نیست، ولی به هر حال، چنین دقتی بسیار جالب توجه است.

۲ـ۳ـ۱. مزایای کنز العرفان

۱. نظم و ترتیب و سیستماتیک بودن کتاب.

۲. ذکر جداگانهٔ هر یک از نکاتی که از آیه استفاده می‌شود، و عدم خلط و آشفتگی.

۳. توجه به اقوال دانشمندان اهل سنت و رعایت ادب در هر حال.

۴. بررسی علمی اقوال و آراء.

۵. حجم متناسب کتاب که می‌تواند بصورت کتابی درسی در زمینهٔ دانش آیات الاحکام مورد بهره‌برداری قرار گیرد. (نکـ : سراسر کتاب)

۲ـ۳ـ۲. کاستی‌های کنزالعرفان

۱. نقل برخی از اقوال ضعیف و سست، بدون نقد آن. مانند نقل تفسیری در مـورد آیـهٔ ۱۲۴ سورهٔ بقره که مراد از «کلمات» در آیهٔ شریفـهٔ «و **إذ إبتلـی ابـراهیم ربـه بکلمـات...**» عبارت است از: مضمضه، استنشاق، کوتاه کردن سبیل، مسواک، ختنه، حلـق عانـه، کوتـاه کردن ناخن و موی زیر بغل، و استنجای به آب!

۲. نقل بسیاری از اقوال بصورت «قیل»، بدون استناد به قائلی مـشخص. کـه ایـن امـر، محقق را در یافتن قائل و بررسی صحت استناد قول، دچار مشکل می‌کند. (همانجا)

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

۳ـ جصاص و احکام القرآن

۳ـ۱. معرفی نویسنده

ابوبکر احمد بن علی الرازی الجصاص، در سال ۳۰۵ هجری در بغداد به دنیا آمد. نـزد ابی سهل زجاج و ابی‌الحسن کرخی درس خواند. مذهب فقهی او حنفـی اسـت و بـه آرای ابوحنیفه و پیروانش سخت پای‌بند است. امـا در مـذهب کلامـی او را در شـمار معتزلیـان دانسته‌اند. این انتساب با توجه به تفسیر وی خالی از صحت نیست. (نکـ : احکـام القـرآن ذیل تفسیر آیهٔ ۱۰۲ و ۲۵۵ سوره بقره، ۱۰۳ انعام). جصاص در زمان خـود امـام حنفیـان بود. به زهد و تقوی اشتهار داشت و حتی وقتی از او برای قـضاوت دعـوت شـد آن را رد نمود. او در سال ۳۷۰ هجری وفات یافت.

۳ـ۲. آثار

مصنفات او عبارتند از: احکام القرآن، شرح مختـصر الطحـاوی، شـرح الجـامع الکبیـر شیبانی، کتابی در شرح اسماء الحسنی، کتابی در اصول فقه و کتابی در ادب قضاوت.

۳ـ۳. معرفی کتاب احکام القرآن

این کتاب یکی از قدیمی‌ترین کتب آیات الاحکام بوده و نـزد دانـشمندان اهـل سـنت، بویژه حنفیان از کتب با اهمیت تفسیری ـ فقهی تلقی گردیده است. از آنجـا کـه جـصاص حنفی مذهب است، می‌کوشد در موارد اختلاف آراء ابوحنیفه با دیگران، آیـات را بـه نفـع مذهب خود تأویل کند. (نکـ : جصاص، احکام القرآن، ذیل آیات ۱۸۷ و ۲۳۲ سورهٔ بقره و نیز آیهٔ ۲ سورهٔ نساء).

شیوهٔ نگارش این تفسیر چنان است که از ابتدای قرآن کریم آغاز کرده، هر آیه‌ای را که در آن حکمی از احکام فقهی وجود دارد، تفسیر می‌کند. او در تصنیف این کتاب، به اقـوال مفسرین گذشته همچون مجاهد، ابن عباس، قتاده و... و نیز آرای فقهای اهل سـنت، بـویژه آرای فقهای شافعی توجه دارد. همچنین به تفسیر محمد بن سائب کلبـی کـه قـدیمی‌تـرین

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

تفسیر آیات الاحکام است، توجه بسیار دارد. این کتاب در سه جلد منتشر شده و متأسفانه هیچگونه تحقیقی به منظور استخراج احادیث و آیات در آن صورت نگرفته است.

۳ـ۳ـ۱. مزایای احکام القرآن

۱. توجه به اقوال مفسرین گذشته، بویژه مفسرین طبقات اول؛

۲. استقصای تمام آیات مربوط به احکام فقهی؛

۳. توجه به روایات وارده در تفسیر قرآن؛

۴. ذکر نکات ادبی و تاریخی؛

۵. انتقادی بودن. (نکـ : جصاص، سراسر کتاب)

۳ـ۳ـ۲. کاستی‌های احکام القرآن

۱. بررسی برخی آیاتی که ربطی به آیات فقهی ندارند؛

۲. تعصب شدید نسبت به مذهب فقهی حنفی که او را در شـناخت حقیقـت بـا مـشکل مواجه می‌کند؛

۳. بی‌احترامی به مخالفان و یاد کرد از آنان با تعبیراتی تند و زشت که در شـأن کتـابی علمی نیست؛

۴. عدم توجه به آراء و نظرات دانشمندان شیعه. (همانجا)

٤ـ ابن عربی و احکام القرآن

٤ـ۱. معرفی نویسنده

محمد بن عبدالله بن احمد معروف به ابن عربی معافری اشبیلی مالکی، از دانشمندان بنام اهل سنت در قرون پنجم و ششم است. او در سـال ۴۶۸ هجـری قمـری متولـد شـده، در اشبیلیه، قرطبه، مصر، شام، بغداد، و مکه به تحصیل علـوم مختلـف اسـلامی پرداختـه و از محضر اساتیدی چون ابوالحسن خلعی، ابوالحسن ابن مشرف، مهدی الوراق، ابوالحـسن بـن

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

داوود فارسی، ابونصر مقدسی، ابوسعید زنجانی، ابوحامد غزالی، ابوسعید رهاوی، ابوبکر طرطوشی استفاده کرده است. او بر اثر ملاقات و تتلمذ فراوان نزد اساتید برجستهء علوم اسلامی، در فنون مختلف متبحر شده و از آن‌ها آگاهی داشته است. علاوه بر این ابن عربی از اخلاقی خوش برخوردار بوده است. وی در شهر خود، اشبیلیه به کار قضاوت، تدریس فقه، اصول و تفسیر اشتغال داشته و بسیاری از طالبین حدیث به منظور ملاقات با او به این شهر سفر نموده و از وی سماع حدیث می‌نمودند. او پس از اینکه عمری را در راه تحصیل و تدریس و تألیف سپری نمود، در سال ۵۴۳ هجری در حومهء شهر فاس مراکش دیده از جهان فرو می‌بندد (نکـ : مقدمه احکام القرآن).

٤ـ۲. آثار علمی

از این دانشمند آثار متعددی بجا مانده که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود: احکام القرآن، المسالک فی شرح موطأ المالک، القبس علی موطأ المالک، العواصم من القواصم، سراج المریدین و سراج المهتدین، الناسخ و المنسوخ، القانون فی تفسیر القرآن، ملجأة المتفقهین الی معرفة غوامض النحویین، عارضة الاحودی علی کتاب الترمذی، المحصول فی اصول الفقه، کتاب المتوسط، تلخیص التلخیص. (همانجا)

٤ـ۳. معرفی آیات الاحکام ابن عربی

این اثر یکی از مهم‌ترین آثار در فقه مالکی است. روش ابن عربی در این کتاب همانند روش جصاص در کتاب احکام القرآن است. بدین معنی که او متعرض تمام سوره‌های قرآن می‌شود، ولی وجههء بحث او تفسیر آیات فقهی است. او در ابتدای هر سوره، نخست تعداد آیات الاحکام را ذکر می‌کند، آنگاه به ترتیب آیه‌ای را مطرح نموده، سپس در ذیل هر آیه به بیان مسائلی می‌پردازد که می‌توان از آیه استفاده نمود. برخی از این مسائل، توضیحاتی لغوی، ادبی، تاریخی بوده و برخی دیگر احکام فقهی مستفاد از آیه‌اند.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

از آنجا که ابن عربی از فقهای مالکی است، در تفسیرخود، شدیداً متـأثر از آرای فقهـی مالکیه بوده و بر آن است که آیات قرآن را بر طبق آرای مذهب خود تفسیر و توجیه نماید. او در این باب شدیداً متعصب بوده و لذا مخالفین عقیدتی خود را با تعـابیر نیـشدار و گـاه دور از ادب مورد حمله قرار می‌دهد. نقد او از آرای دیگران، بر اساس مبـانی فقـه مـالکی است. با این همه، بسیاری از مطالبی که در احکام القرآن ابن عربی مورد توجه قرار گرفتـه ربطی به آیات الاحکام ندارد.

٤ـ٣ـ١. مزایای آیات الاحکام ابن عربی

١. بررسی ابعاد مختلف آیات مطرح شده از جهات گوناگون ادبی، تاریخی و فقهی.

٢. عدم توجه به روایات ضعیف السند و اسرائیلیات.

٣. توضیح و تبیین آرای فقهای مالکی

۴. نقد و بررسی اقوال دیگران (ابن‌عربی، سراسر کتاب).

٤ـ٣ـ٢. کاستی‌ها

١. توجه به مسایل زیادی که ربطی به احکام فقهی ندارند و کتاب را از تخصصی بودن خارج می‌کنند.

٢. دید منفی نسبت به جمیع مذاهب فقهی غیر مالکی.

٣. توهین و تحقیر مذاهب فقهی دیگر.

۴. تعصب شدید نسبت به مذهب مـالکی و توجیـه و تأویـل آیـات قـرآن بـر اسـاس آموزه‌های این مذهب (همانجا).

نتایج مقاله

١. در مقایسه میان روش کتاب‌های فقهای شیعه و اهل سنت، می‌بینیم روش فقیهان شیعی، بررسی آیات بر اساس تبویب و تنظیم کتب فقهی است. در حـالی کـه روش دانـشمندان اهـل

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

سنت، بر اساس ترتیب سوره‌های قرآن بوده است. هر یک از این دو روش مزایایی دارد. مزایای روش فقهای شیعه این است که یافتن آیات مورد بحث به راحتی صورت می‌گیرد، و تمامی آیاتی که در یک زمینه هستند، در یک باب مورد بررسی قرار می‌گیرند. اما در مقابل، روش فقهای اهل سنت این مزیت را دارد که با تأمل در تمام آیات، احکامی که از ظاهر آیه استنباط نمی‌شوند، و باید در آن تأمل فراوان نمود، نیز مورد بحث قرار می‌گیرند.

۲. از مجموع چهار کتابی که مورد بررسی قرار گرفت به نظر می‌رسد کتاب کنزالعرفان اثر فاضل مقداد بهترین کتاب در این زمینه است. نثر روان، تتبع فراوان، توجه به آرای فقهای اهل سنت و شیعه، نقد و بررسی بی‌طرفانه همگی مزایایی هستند که این کتاب را از سایر اقران خود ممتاز می‌کند. از این رو پیشنهاد می‌شود این کتاب به عنوان متن اصلی درسی در این زمینه در دانشگاه‌ها و مراکز حوزوی قرار گرفته و الگویی برای تحقیقات در این زمینه باشد.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم

۲. ابن خیرالاشبیلی، الفهرسه، تحقیق بشار عداد معروف و محمد و بشار عداد، دار الغرب الاسلامی، تونس، ۲۰۰۹م.

۳. ابن‌العربی، ابوبکر محمدبن عبدالله، احکام القرآن، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۴ هـق.

۴. ابن‌الندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، دارالمعرفه للطباعه و النشر، بیروت، ۲۰۱۳م.

۵. اردبیلی، احمد بن محمد، زبده البیان فی احکام القرآن، تحقیق محمدباقر بهبودی، مکتبة المرتضویة، تهران، ۱۳۸۶ش.

۶. بجنوردی، محمدکاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران.

۷. جبل عاملی، سید محسن، اعیان الشیعة، دارالتعارف بیروت، ۱۴۰۳ق.

۸. جصاص، احکام القرآن، تحقیق محمدصادق قحاوی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۱۲ق.

۹. حسینی جلالی، محمد حسین، فهرس التراث، قم، انتشارات دلیل ما، ۱۴۲۱ق.

۱۰. سبحانی، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، قم، مؤسسه امام صادق، ۱۴۱۸ق.

۱۱. سزگین، فواد، تاریخ التراث العربی، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه، ریاض، ۱۴۱۱ق.

۱۲. السیوری، مقداد بن عبدالله، کنزالعرفان فی‌فقه القرآن، تحقیق محمدباقر بهبودی، المکتبة المرتضویة، تهران، ۱۳۸۴ش.

۱۳. طهرانی، آقابزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۳.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]
[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.18.38.1.6]
[Downloaded from pdmag.ir on 2026-10-06]